

Paradoksi I izpitaniya na moderniya chovek: ideite na Erih From

N. Bogomilova
(2010)

<http://notabene-bg.org/read.php?id=163>

"През XIX век проблемът бе, че Бог е мъртъв, през XX век проблемът е, че човек е мъртъв."

Е.Фром, "Съвременното положение на човека"

Да слушаш самия себе си е трудно, защото трябва да останеш насаме със себе си."

Е.Фром, "Човекът за самия себе си"

1. Личност и "социална лаборатория" в творчеството на Фром

Ерих Фром /1900-1980/ посвещава творчеството си на анализ на разнообразни страни и проявления на човешката природа, и по-специално на характера на модерния човек. Неговият живот протича изцяло в XX век - век, в който много от представите и илюзиите за тази природа, характерни за предидущия период претърпяват сериозна ревизия и дори крах - не само от страна на теориите на XX век, но и от страна на самата социална "практика". Неслучайно една от по-късните книги на Фром, посветена на анализ на идеите за човека на Маркс и Фройд носи заглавието "Отвъд веригите на илюзиите". В рамките на живота на автора й стават две световни войни, ражда се фашизмът, утвърждават се тоталитарни системи, самият Е.Фром прекарва голяма част от живота си в изгнание, прокуден от нацистка Германия. Ако приложим към творчеството му обоснования от самия него метод - в темите и идеите на изследователите да се търсят прояви на тяхната биография и характер, - то леко би могло да бъде обяснен интересът на Фром към човешката природа от гледна точка на такива нейни страни като разрушителност, авторитаризъм, стремеж към подчинение, бягство от свободата. За разлика от И.Кант и Л.Фойербах, които акцентират - единият прескриптивно, другият констативно - върху едно позитивно, от "идеален тип" разбиране за човешката природа, чието утвърждаване в реалната история предстои, в анализа на Е.Фром има доста по-голяма доза реализъм и дори песимизъм. И причината е не само в биографията или в характера на този психоаналитик и философски антрополог, а в самия крах на надеждите и очакванията за "разумността", "неотчуждеността", "пълнотата" на човешката природа. Събитие, което определя развитието на Фром в най-голяма степен е Първата световна война, както той споделя в автобиографичната си книга "Отвъд веригите на илюзиите". След свършването на войната от дете той се е превърнал вече в "дълбоко разтревожен млад мъж, който беше обсебен от въпроса за това как войната беше възможна, от желанието да разбере ирационалността на поведението на човешките маси, от страстното желание за мир и интернационално разбирателство." /6, с. 13-14/

Историческият период, в който живее Фром се превръща за него в "социална лаборатория", признава той в същата книга. Освен Първата световна война, сред събитията, които влизат в тази "лаборатория" Фром посочва Германската и Руската революция, победата на фашизма в Италия и приближаващата се победа на нацизма в Германия, разложението и извращаването на Руската революция, Испанската гражданска война, Втората световна война и надпреварата

във въоръжаването /6, с.16/. Тези бурни социални сътресения провокират интереса на Фром към идеите на Маркс и Фройд, в които се третират въпросите на човешката природа, на обществото и неговото съвременно състояние и бъдеще. Освен критичната им нагласа и хуманизма, онова, което привлича Фром към тези двама големи мислители е техният стремеж да освободят хората от илюзиите за собствената им същност и положение.

Според Е.Фром през XVIII и XIX век в духовната култура са се развивали активно идеи и илюзии за мирно развитие, за победа на разума и демокрацията в развитието на човечеството, за това, че горчивият опит от войните и "дяволските" сили у човека са вече в миналото: "Нищо не бе смутил самодоволния оптимизъм на деветнадесети век. Същото не направил и Маркс, но по друг начин. Третото предупреждение бе дошло доста късничко от страна на Фройд." /10, с.18/. "Стъпвайки" върху някои от идеите на тези автори за човека и обществото, отхвърляйки техните грешки и илюзии, съзряни от висотата на изтеклото историческо време, Ерих Фром посвещава цялото си творчество на осмислянето на човешката природа, на диагноза на болестотворните обществени механизми и "лечение" на предизвиканите от тях заболявания на душата. Основните принципи на този свой изследователски профил той залага в произведението си "Бягство от свободата /1941 г./, а в многобройните си последвали произведения доразвива тези принципи или търси проявлението им в една или друга проява на човешката психика - разрушителността, любовта, нравствеността, нагласите към обладание и битие и др. Самият Фром отбелязва основопологащото, принципно значение на това свое произведение по отношение на по-нататъшното си творчество в предговора към 25-то издание на "Бягство от свободата" /1966г./. След написването ѝ не е било необходимо да преразглежда, а само да доразвива принципите на анализа си, както е направил в "Душевно здравото общество"; в "Човекът такъв, какъвто е" е разгледал въпроса за етическите норми, основани върху знанието за човека, а не върху авторитет или откровение; "Изкуството да обичаш" е посветил на любовта; в "Същност на човека" е анализирал корените на ненавистта и влечението към разрушение; в "Отвъд веригите на илюзиите" е разгледал връзката между мислите на двама велики теоретици на динамическата наука за човека - Маркс и Фройд /10, с.7-11/.

Произведението му "Да имаш или да бъдеш" по думите на самия Фром, отново се обръща към две главни теми, развити в някои от предишните му книги - егоизма и алтруизма. Особено важна за нас е третата част, която не само продължава темите от "Душевно здравото общество"/1955/ и "Революция на надеждата" /5, с.13/, но и от "Бягство от свободата" и "Психоанализа и религия" /5, с.207-258/.

2. Драматизмът на човешката природа

Основната ценностна предпоставка, която Фром поставя в основата на своите изследвания е защитата и подкрепата на "индивидуалността и неповторимостта на всеки човек", която е заплашена от състоянието и тенденциите в развитието на съвременното общество. Този акцент върху човешката индивидуалност като ценностна предпоставка на изследванията му произтича от основната философско-антропологична теоретична предпоставка на неговия метод: човекът и неговият характер. Според Фром "Основната фигура на обществения процес е личността с нейните желания и страхове, страсти и размисли, със склонността ѝ към добро и зло." /10, с.5/. Е.Фром е привърженик на обвързаната с етиката психология, макар че отделянето им вече се е осъществило по времето, когато пише "Човекът за самия себе си". Той изпитва носталгия по някогашния синтез между тези две науки, по хуманистичната традиция: "Големите човеколюбци от миналото, върху чиито трудове се основава тази книга, бяха едновременно и философи, и психолози, които вярваха, че разбирането на човешката природа е немислимо без разбирането на нормите и ценностите в живота на човека." /9, с.12/. Като единствен критерий за етическа ценност Е.Фром приема благополучието, благоденствието на човека, а целта на човешкото съществуване е "разгръщане на неговите сили и възможности в съгласие със законите на неговата природа." /9, с.36/.

И към етиката, както и към човека, към религията, Е.Фром подхожда от гледна точка на тяхната раздвоеност, амбивалентност - впрочем подход, характерен и за Фройд, и вобщие за психоанализата. Етиката според неговото разбиране е раздвоена на етика на човеколюбието, хуманистична етика, и етика на властолюбието, авторитарна етика; човешката природа също е раздвоена, изпълнена с екзистенциални дихотомии, като най-фундаменталното раздвоение е това между живота и смъртта. Авторитарната съвест, прототип на Свръхза на Фройд е гласът на интериоризираните авторитети - родители, държава, религия, подчинението пред които се приема като дълг. Хуманистичната съвест е израз на нашата автономия, "гласът на нашата цялостна личност, който изразява исканията на живота и развитието." /11, с.61/.

Противоречията, които характеризират човешката природа, според Фром, имат както исторически характер, т.е. характеризират дадено конкретно общество и са преодолими чрез практическите усилия за промяна на историята и индивидите, така и са от екзистенциален тип - вечни, универсални и присъщи въобще на човешката природа. По този въпрос Е.Фром също отива "отвъд Фройд", поставяйки въпроса за дихотомии на човешкото съществуване като ключов на мястото на въпроса за либидото: "Централният проблем за човека не е проблемът за либидото му, а проблемът за дихотомии, които са вътрешно присъщи на неговото съществуване..." /11, с.67/.

Разбираем е драматизмът, дори трагизмът на човешкото битие при тази вътрешна противоречивост на човешката природа. Но Е.Фром, както и Фройд предлага да се подхожда честно и мъжествено към този факт - не да се потискат или компенсират във фантазията проблемите, а човекът следва "да погледне в очите истината, да осъзнае своята изначална самота, своята захвърленост във Вселената, която е безразлична към съдбата му, да разбере, че не съществува такава трансцендентна сила, която би решила неговите проблеми вместо него самия." /11, с.62/. На друго място Е.Фром споделя още по-категорично тази мисъл: "да опознаем себе си, означава да превъзмогнем илюзиите, които имаме относно себе си..." /14, с.218/. За разлика, обаче, от Фройд, който в разбирането си за човека е бил повлиян от механистично-натуралисткото мислене на своето време, Фром счита, че "психологията трябва да се опира на една философско-антропологична концепция за човешкото съществуване." /9, с.63/. В разбирането си за последната той и се приближава, и се отграничава също и от И.Кант: споделя идеята на Кант за човека като цел, а не като средство на трансцендентни сили /както считат Лутер и Калвин/, макар че в съвременността той се е превърнал в средство за целите на могъщата икономическа машина. Същевременно, за разлика от Кант, Фром приема, че "Щастието е критерий за висшата степен в изкуството да се живее..." /9, с.204/. Както и Кант, Фром счита, че решението за добрите и зли постъпки и мисли е в ръцете на човека, но за разлика от Кант, който приема, че изборът му на едната или другата възможност е резултат от следването на императивите на разума, за Е.Фром той "зависи от неговата смелост да бъде самия себе си и да бъде за себе си..." /9, с.266/, т.е. от утвърждаването на своята индивидуалност. При това ролята на този фактор, на индивида и неговата воля е с по-голяма относителна тежест от ролята на средата, в която той живее - природна и социална. Тръгвайки от конституиращата роля на индивида за обществото и междуличностните отношения, Е.Фром определя "душевно здравото общество" като общество, което задоволява потребностите на човека така, както те стоят "обективно". / 8, с.33/.

В основата на разбирането на Фром за човешката природа стои категорията "човешки характер". Той разделя ориентацията на човешкия характер на два главни типа: продуктивен и непродуктивен, а ориентацията на поведението на човека на: 1/ утвърждаващ живота синдром - прояви на любов, солидарност, справедливост, разум, и 2/ потискащ живота синдром - деструктивност, алчност, нарцисизъм. Утвърждаващите живота наклонности се приемат от него като рационални, а потискащите живота се квалифицират като ирационални. Характерът, който Фром нарича "втора природа на човека" и играе голяма роля в неговата антропология и в разбирането му за религията "е **относително постоянната система от всичките**

неинстинктивни стремежи, чрез които човекът общува с човешкия и с природния свят" /7, с. 251/, пише той през 1973 г.

Свободата е качествена характеристика на човешката индивидуалност - тя е състояние на развитост и спонтанно проявление на нейните интелектуални, емоционални и чувствени аспекти, но е все още задача, а не реалност за съвременния човек; поради трудността за реализацията на тази задача, която има и социални, и личностни основания, човек е склонен да се бои и да "бяга", да избира по-леки пътища, но не за решаването ѝ, а за спасяване от нея. И ако през 1941 г. той визира предимно фашизма, национализма и тоталитаризма като форми на бягство от свободата, то през 1976 г., когато издава "Да имаш или да бъдеш", към социалните заплахи за свободата и към формите на бягство от нея са се прибавили и нови.

Известен в историята на идеите като представител на психоаналитичната школа, Е.Фром и приема, и категорично се отграничава от идеите на нейния основоположник З.Фройд по интересуващите ни тук въпроси - разбирането за човешката природа и на основаното върху него разбиране за религията. Независимо от тази критика, в друго свое произведение той признава културно-теоретичната значимост на идеята за човешката природа, характерна и за Маркс, и Фройд: "Цялата концепция на човечността и хуманизма се основава на идеята за една човешка природа, която е присъща на всички хора." /6, с.37/.

Фром критикува Фройд за това, че в своите анализи той противопоставя човека и обществото, и че споделя идеята за порочния характер на човешката природа. Фром не приема разбирането му, че човек е асоциален и поради това се налага обществото да ограничава и пречиства основните човешки влечения и импулси; че потиснатите наклонности се превръщат в стремежи, които имат културна стойност в резултат на процеса на сублимация.

Авторът на "Бягство от свободата" отхвърля и идеята за статичния характер на индивида - индивидът остава един и същ, изменяйки се само доколкото обществото усилва натиска върху естествените му наклонности, /принуждавайки го към сублимация/ или допуска по-пълното им удовлетворение, принасяйки в жертва културата /10, с.20/. Ерих Фром не приема и отъждествяването на човека на съвременната култура с човека въобще, с човешката природа. Според него Фройд приписва на човешката природа онова, което е характерно за нейния облик при капитализма; в разбирането на Фройд човешките взаимоотношения са аналогични на икономическите при капитализма - другият за мен е обект, а обществото е пазар, в който става обмен на удовлетворени биологически потребности; връзката с другите е средство, а не цел /10, с.21-22/. Според Фром човешката природа не е статична - най-прекрасните и най-уродливите явления възникват само в социалния процес на формиране на личността: "С други думи обществото има не само потискаща /без да се отрича нейната роля/, но и творческа функция." /10, с.22/.

На основата на тази критика и отграничаване на Е. Фром от идеите на З. Фройд за човешката природа, Х.Маркузе причислява Е.Фром към групата на "ревизионистите" по отношение на оригиналните идеи на Фройд, към която прибавя и К.Хорни, Х.Съливан и др. Според него те критикуват Фройд като твърде "студен, твърд, разрушителен и песимистичен", но "подобренията", които правят на теорията му Маркузе преценява като еkleктични и конформистки, правещи отстъпки на идеологията, представящи "една лъжлива картина на цивилизацията и в частност на съвременното общество." /3, с.259/. Впрочем критика в подобна посока отправя Фройд към някои от своите последователи - Адлер, Юнг.

Е.Фром не е съгласен както с Фройд, който редуцира социалния процес до човешките психически сили, така и с тези автори, които изключват човека от социалния процес - например Дюркем и други социолози. Според тях човек само се адаптира към промените в обществото без да притежава вътрешна личностна динамика. Фром приема, че не съществува завършена, фиксирана човешка природа. Макар да е продукт на историческото развитие, тя включва и определени наследствени механизми, има свои вътрешни закони. Човек не е чиста дъска, върху която културата нанася своя текст, "той е носител на присъщите на неговата природа

потребности като стремеж към щастие, към любов, към свобода, стремеж да принадлежи към някаква общност." /6, с.103/. Една от основните е потребността от свързаност с хората и външния свят. Липсата на такава връзка, характерна за съвременното общество, несвързаността с ценности, символи, устои води човека до морална и физическа самотност. Смисълът на тази взаимоотноообвързаност с хората и света е преодоляването на своята единичност и крайност, на своята незначителност в границите на времето и историята. Затова "Религията и национализмът, разните обичаи и вярвания, колкото абсурдни и деградиращи да са те, щом свързват личността с другите хора, са спасение от най-големия ужас за човека - изолацията." /10, с.29/.

Теоретико-практическата задача, която си поставя Е.Фром е следната: на основата на разбирането си за човешката природа да покаже значимостта и драматичния характер на алтернативата, пред която е изправен съвременният човек: "че няма друг избор, освен да се приобщи към света със спонтанността на обичта и с производствената си дейност или да търси някаква сигурност чрез връзки на зависимост със света, които рушат собствената му свобода и цялостност." /10, с.32/.

Разбирането му за религията също е органично вплетено в анализа и решаването на тази задача.

В социалните условия, в рамките на които се удовлетворяват тези потребности на човека Фром откроява две форми - обвързаност между хората и на хората със света с така наречените от него първични, естествени, традиционни връзки - с майката, племето, природата, църквата, съсловието. Характерни за традиционното общество, с развитието на капитализма от Възраждането до наши дни тези връзки се разрушават и пред човека възниква задачата поновому да се вкорени в света, да замени с нови разрушените първични връзки. За решаването на тази трудна задача пред човека има два пътя: пътят на подчинението и пътят на създаване на нови, спонтанни връзки със света и хората, които не заплашват индивидуалността - любовта и творческия труд; **"Индивидът останал сам; всичко зависело от собствените му усилия, а не от сигурността на неговия традиционен статус."** /10, с. 69/.

3. Модерният човек

Подходът на Е. Фром към облика на модерния човек е критичен и "диагностичен". Той описва "портрета" и проблемите на модерния човек в контекста на общия социален дух на Новото време, на етичните му проблеми и "грехове", които /що се отнася до XIX век/ се състоят главно в експлоатация, авторитаризъм, неравенство, скъперничество - "грехове", от които XX век премахва егоцентричния дуализъм и експлоатацията /12, с.197-198/, но прибавя нови като идолопоклонството, технократизма, отчуждението, самотността. Подобен тип идолопоклонство може да превърне в идол парите, успеха, технологиите, държавата - различни, стоящи въвн от човека сили: "Той проектира своите чувства за сила, мъдрост и кураж в държавните лидери и се прекланя пред тях като пред идоли" /13, с.118/; т.н религиозен ренесанс включва само "формули, които обслужват целите на алиенирания човек.", а "Бог е превърнат в бизнеспартньор." /1, с.120/. Това свидетелства за загубата от страна на човека на самочувствие, на самоличност, за усилване на интелекта за сметка на разума, което би могло да доведе до нова война, опасява се Фром. Основният ценностен конфликт на човека при капитализма е **"между света на вещите и тяхното натрупване, от една страна, и света на живота и неговата продуктивност, от друга."** /8, с.107/.

По-общите и отрицателно ценностно натоварени духовни трансформации, извършили се през XX век Е.Фром открива в свеждането на всичко в света до абстракции и количествени измерения, превръщането на хората и вещите в абстрактни величини, на човека - в стока, растящото отчуждение като основен резултат на капиталистическото развитие. Неговото друго име е идолопоклонството - отчуждена форма на човешките жизнени сили. Самите монотеистични религии, според Фром, са деградирани до идолопоклонство /8, с.131/.

Потреблението, натрупването на вещи, преклонението пред успеха и парите, отчуждението в отношенията между хората, Бог е "също толкова отчужден, колкото и светът като цяло" - "генерален директор на корпорацията "Вселена", монотеизмът - "една от стоките на нашите витрини", църквите като консервативни сили в обществото, "продаващи религията като сапун" - с критичен патос и състрадание рисува Е. Фром портрета на капиталистическия човек. За разлика от М.Вебер, който не се ангажира активно с ценностни и нравствено-дидактични съждения относно този тип човек, Е.Фром в своите оценки и критики изхожда от просвещенския идеал за свободния, автономния, съзиждащия чрез труд и творчество човек. Изводът на Фром за бъдещето на описания капиталистически човек е, че дори да избегне атомната война, човекът и при капитализма, и при комунизма ще продължи да бъде жертва на отчуждение - "ще продължи процесът на обезкуражаваща алиенация" /13, с.121/ - това пише Фром в едно свое есе, публикувано през 60-те години на ХХ век. Но все пак книгата му "Душевно здравото общество", чието съдържание всъщност се занимава с анализ на "душевно болното общество" или с "патология на нормалността" завършва с глава, посочваща "Пътища към душевното оздравяване".

4. Протестантизмът и душата на капиталистическия човек

Тази част от анализите на Фром, която засяга протестантската доктрина и влиянието ѝ върху формирането на съвременния човек има важно значение за разбиране на спецификата на неговия подход към религиозните доктрини, в сравнение например с метода на М. Вебер. Последният се интересува от протестантския етос като градиво на капиталистическия дух, а Е.Фром, макар и да анализира същите автори и доктрини, стига до различни оценки и акценти, тъй като целта на неговото изследване е друга - да разкрие отношението на тези доктрини към основния избор на съвременния човек - пътят към свободата или бягството от нея. За разлика от социологическия, психологическия анализ на доктрината цели да покаже субективните мотиви, довеждащи човека до осъзнаване на определени проблеми и принуждаващи го да търси отговори в дадено направление. Този метод налага да се изучава характера на автора на доктрината и психологическите мотиви, присъщи на социалната група, към която е насочено учението, тъй като "една идея може да стане могъща сила в човешката история само в ако съвпада с насъщните психически потребности на определена социална група."/10, с.75/. Необходимостта да се вземе предвид и въздействието на подсъзнателните сили у човека налага думите и твърденията, излагащи доктрината, да се приемат резервирано, обобщава Фром.

Самият Фром признава методологически мотивираната тенденциозност на своя анализ, посочвайки, че идеите на Лутер и Калвин не са вътрешно хомогенни, че се отличават с двойствено, амбивалентно разбиране за човека, но че за нуждите на своето изследване той ще се фокусира върху една от страните на това разбиране. Лутеровите идеи, че злото е вътрешно присъщо на човешката природа, която е несъвършена и порочна, че ако човек се самоунижи и се откаже от своята воля ще бъде възнаграден с божествената благодат, че човек е безсилно оръжие в Божиите ръце Е. Фром обвързва с икономическото положение и психологическото състояние на средната класа. Безпокойството и тревогата, ирационалните съмнения на принадлежащите към тази класа индивиди са проявени в духа на Лутеровите идеи; между класата и идеолога ѝ има характерологично съответствие. Изводът на Фром е, че Лутеровото учение придава на човека статус на средство за реализация на външни цели - били те икономически, националистични, расистки и пр. /10, с.92-93/.

Теологията на Калвин изиграва същата роля в англосаксонските страни, каквато учението на Лутер в Германия, тъй като "лайтмотивът" на учението му е "самоунищожението и смазването на човешката гордост." /10, с.93/. Според него човек не е господар на съдбата си, дори добрите му дела не водят до спасение; Бог предрешава благодатта и проклятието - Бог-тиран, непритежаващ любов и справедливост. Според Фром тази доктрина има двойствен психологически смисъл - изразява чувството за безпомощност и потиска съмненията,

създавайки увереност /10, с.97/. Тя постулира вродено неравенство на хората - едни са избрани, а други прокълнати, при това напълно независимо от техните усилия и добродетелен живот; отрича се човешката солидарност, общността на човешката съдба и с тези си качества, счита Фром, калвинизмът създава идеологическата матрица на нацизма.

Е.Фром преценява новото отношение към усилието и труда, развито в ученията на Лутер и Калвин като важен психологически скок, тъй като трудът се трансформира от външна във вътрешна потребност; успехът става знак за богоизбраност. Но тъй като неговата теоретическа задача е друга, Фром не поставя този проблем в центъра на вниманието си така, както прави М.Вебер в произведението си "Протестантската етика и духът на капитализма".

Следвайки своята цел да покаже психологическите измерения на тези доктрини, Е.Фром открива в тях проявление на враждебност и завист - черти, развивани силно в средите на средната класа. У Калвиновия безжалостен Бог-деспот той открива проекция на враждебността и завистливостта, характерни за самия Калвин /10, с.105/. Инстанцията на съвестта се превръща в надзирател, който следи изпълнението на интериоризираните външни изисквания. Тя забранява радостта и щастието, превръща живота на човека в изкупление на тайнствен грях - основа на вътрешния светски аскетизъм, характерен за ранния калвинизъм и пуританството и "така протестантизмът се отказва от елементите, влизащи в основата на юдейско-християнската традиция." /10, с.109/.

В тази връзка Е.Фром прави извод за психологическата двойственост на вярата, който по-нататък ще залегне в основата на типологията на религиите, която той предлага в "Психоанализа и религия" и "Да имаш или да бъдеш": "тя може да бъде израз на дълбока приобщеност към човечеството и на утвърждаването на живота или - форма на реакция срещу едно фундаментално чувство на съмнение, вкоренено в изолацията на личността и в отрицателното ѝ отношение към живота." /10, с.87/.

Но Е.Фром не се ограничава само с психологически анализ на тези доктрини, а "гледа" към по-далечен теоретичен хоризонт - да покаже как те са изразявали и същевременно формирали определен тип социален характер, който става важен опосредстващ субективен елемент на социалноисторическия процес: "Новата структура на характера, резултат на икономическите и обществените промени, и на засилващото се влияние на религиозните доктрини, на свой ред се превърна във важен фактор за определяне насоките на по-нататъшното обществено и икономическо развитие." /10, с.109/. Чертите на формираната се социален характер - стремеж към ефективен труд, пестеливост, готовност да превърнеш живота си в оръдие на чужда сила - и човешката енергия, отляла се в тях, се превръщат в производителни сили за формиращото се капиталистическо общество. На тази основа Ерих Фром резюмира и своето цялостно разбиране за социалноисторическия процес и ролята на идеите, на човешкия характер в него:

"Общественият процес чрез определящата си роля върху начина на живот на човека, тоест върху неговото отношение към другите и към труда, формира структурата на характера му, новите идеологии - религия, философия и политика - са резултат и притегателна сила на тази нова структура, затова я утвърждават и укрепват. Новите черти на характера от своя страна стават важни фактори за икономическото развитие и оказват влияние върху обществения процес.", т.е. стават "производителна сила". /10, с.110/.

5. "Характерът" на съвременния човек

В своите анализи Фром стига до извода, че ликвидацията на едни форми на свобода не поражда непременно позитивна свобода: постигнатата свобода на вероизповедание премахва принудата да се вярва в определена религия, но големият въпрос е, че самата вяра, разбираана като духовен феномен продължава да отслабва; формираното индивидуалистично отношение към Бога става прототип на индивидуализма в реалния живот, но той носи със себе си самотност, чувство за изолация и безпомощност; премахва се подчинеността на съсловието, но човек става зависим от социалните си роли, от общественото мнение, от търсенето на пазара,

от внушенията на медиите; няма вече контрол върху мисълта и словото, но самата способност за критично мислене и оригинално слово е блокирана /10, с.116-140/. Проблемите на стандартизацията на човешкото мислене и действие, на съпровождащите атомизирането на индивида изолация и безсилие, господството на инструменталния разум, разомагьосването на света и др. характеристики на индустриалния свят, на капитализма, на модерността, са широко анализирани и критикувани и от много други автори /1, 4/. Този дискурс навлиза и в българската философска мисъл между двете световни войни, обуславяйки копнежа по "новия човек". / 2, с. 7-18, 46-47, 70-71/.

Методът на Фром почива върху търсенето на безсъзнателните сили, които бушуват в човешката душа при тези условия, приемайки че това, което е характерно за индивида, може да бъде екстраполирано за групата, тъй като тя е съвкупност от индивиди.

Когато индивидът било поради слабост на характера, било поради силата на обществените обстоятелства не може да постигне позитивна свобода, т.е. да се свърже отново с хората и света чрез труд и любов, "бягството" му от свободата става по три начина, съответстващи на три типа индивидуален/социален характер: авторитаризъм, разрушителност, автоматизиращ конформизъм. Характерът, според Фром, представлява "доминантните нагони, мотивиращи поведението." /10, с.169/. Функцията, която М.Вебер придава на идейно-етическия комплекс, мотивиращ жизненото поведение на дадена социална група, Е.Фром приписва на характера на индивида; идеите, религиозните доктрини и пр. стават действени, когато съответстват на нагласите, на "доминантните подбуди" на този характер: социалният характер "е плод на динамичната адаптация на човешката природа към структурата на обществото. Промяната на обществените условия води до промени в социалния характер, т.е. до нови потребности и тревоги. Тези потребности дават живот на нови идеи, които от своя страна помагат за стабилизиране и активизиране на новия социален характер и за определяне на човешкото поведение." /10, с.300-301/.

В търсене на загубените първични връзки с хората и природата, авторитарният характер развива или зависимост от външни сили, или желание да властва, т.е. да установи специфичен тип симбиоза с външен обект. "Спасяването" от бремето на свободата става чрез подчиняване на други хора, на организации, на природата; чрез подчиняване и причиняване на страдания на другите; животът се приема не като индивидуално достойствие, а като неуправляема, потискаща сила. Особено важно значение Фром придава на стремежа към подчиняване на външни сили, духовно очертан от протестантизма, тъй като желанието да се обясни, разбере и заклейми нацизма е било особено силна мотивировка на идеите му: "Такава сила може да бъде дадена личност, институция, бог, нацията, съвестта или психическата принуда." /10, с.162/. Неговият метод не изисква да анализира коректно социалната, психологическата, идейната и пр. специфика на тази сила, тъй като най-същественният въпрос, който вълнува Фром е, че става въпрос за подчиняването на външна за човека сила, т.е. сила, която не се определя от неговото спонтанно проявление във формата на любов и творчески труд. Оттук идва и подценяването на идейното съдържание на доктрината, изразено в словото - зад него Е.Фром търси психологическите внушения, адресирани към определени нагласи и тип характер.

Властта може да бъде външна или интериоризирана, да се маскира зад императивите на дълга и съвестта: "Всъщност развитието на мисълта от началото на протестанството до философията на Кант може да се характеризира като процес на заместване на външния с вътрешния авторитет." /10, с.173/; но тази власт дава лъжливо усещане за свобода, тъй като установява господство на част от личността - разум, воля, интелект - над друга нейна част - страстите, чувствата. От подобна гледна точка и Л.Фойербах, приемайки ценността на цялостния човек, а не само на неговата "разумна природа" също обвини И.Кант в едностранчива интерпретация на човека.

В анализите на Фром авторитарният характер може да се прояви като философска, религиозна или нравствена нагласа, приемаща подчиняването на съдбата, убедеността, че светът се

управлява от независеща от човека сила. Рационализираните образи на съдбата може да се открият във философията като "предназначение на човека", "естествен закон"; в религията - "волята господня", идеята за първородния грях; в етиката - като "дълг"/10, с.176/.

Преклонението към миналото също е характерна черта на този тип характер. Разрушителността като отстраняване и агресия към всички обекти, с които на индивида се налага да се сравнява също произтича от загубената вяра в себе си и способностите си, от бягството от свободата, следствие е от изолацията, безсилието, сковаността на индивида, от табу-тата, наложени му от обществото. Резюмирайки тези свои идеи Фром пише, че "**Деструктивността е резултат на неизживян живот.**" /10, с.189/; "Индивидуалните и обществените условия, създаващи препятствия за живота, събуждат деструктивна страст, която подхранва конкретни враждебни тенденции срещу другите или срещу собствената личност." /10, с.189/. Автоматизиращият конформизъм - една от най-масовите форми на бягство от свободата - се изразява в това, че "личността изоставя собствения си характер"/10, с.191/, усвоява шаблоните на средата, нейните обичаи и условности; липсата на увереност в себе си води до зависимост от мнението и одобрението на другите.

На всички тези типове характер, определящ бягашия от свободата човек като невротик, непостигащ реално удовлетворение, Фром предлага алтернативата на реализирания в своята спонтанна изява цялостен човек. Самото спонтанно проявление на човешкия разум, емоции, сетивност, наслаждение - независимо от шаблони, страхове и конформизъм, независимо от целите и продуктите на това проявление - така разбира Фром позитивната свобода. По-детайлно това разбиране за нагласата на човека към битие, а не към обладание е разгърнато в едноименното произведение на Фром.

*

Възгледите на Е. Фром са обект на засилен интерес, радват се на голяма популярност, но същевременно имат и своите критици от разнообразни гледни точки. Така например Х. Маркузе не приема за "чиста монета" изглеждащия на пръв поглед критичен патос на Фром срещу съвременното му общество Като критикува и обобщава "културологичната" ориентация на неофройдистите vs "биологичната" ориентация на Фройд, неговото дръзновение vs техния конформизъм, Х.Маркузе констатира: "Ревизионистите не наблягат, както Фройд, върху неизменната действителна стойност на инстинктивните нужди, които трябва да бъдат "овладени", за да може човешкото същество да функционира в междуличностните отношения. Като изоставят тази позиция, от която психоаналитичната теория извежда всички свои критически прозрения, ревизионистите се поддават на отрицателните черти на самия този принцип на реалността, който толкова сладкодумно критикуват." /3, с.283/.

* * *

Уточнение: Статията е депозирана за публикуване в списание "Съвременник"

Библиография

1. **Бел, Д.** Културните противоречия на капитализма, София, Народна култура, 1994 ;
2. **Димитрова, Н.**Образи на човека /Антропологични идеи в българската философска мисъл между двете световни войни/, София, 2003
3. **Маркузе, Х.** Ерос и цивилизация, София, "Христо Ботев", 1993
4. **Тейлър, Ч.** Безпокойството на модерността, София, "КХ", 1999
5. **Фром, Е.** Да имаш или да бъдеш: дилемата на човешкия избор. София, "Кибеа", 1996.
6. **Фром, Е.** Отвъд веригите на илюзиите /Моята среща с Маркс и Фройд/. София, "Захарий Стоянов", 2002.
7. **Фром, Е.** Анатолия на човешката деструктивност. София, "Захарий Стоянов", 2003.
8. **Фром, Е.** Душевно здравото общество. София, "Захарий Стоянов", 2004.
9. **Фром, Е.** Човекът за самия себе си. София, "Захарий Стоянов", 2005.
10. **Фром, Е.** Бягство от свободата. София, "Захарий Стоянов", 2005.
11. **Фром, Е.** Ще бъдете като богове /Радикално тълкуване на Стария завет и неговата традиция/.София, "Захарий Стоянов", 2005.

12. **Фром, Е.** Медицина и етични проблеми на модерния човек. - Във: **Фром, Е.** Догмата за Христос: И други есета за религията, психологията и културата. София, "Захарий Стоянов", 2005.
13. **Фром, Е.** Съвременното положение на човека. - Във: **Фром, Е.** Догмата за Христос. София, "Захарий Стоянов", 2005.
14. **Фром, Е.** За границите и опасностите на психоанализата. - Във: **Фром, Е.** Догмата за Христос. София, "Захарий Стоянов", 2005.